

Egy Berzsenyi-mondat

A magyar költészet legerősebb megszólítása minden bizonnyal Berzsenyi Dánieltől származik:

Romlásnak indult, hajdan erős Magyar!
Nem látod, Árpád vére miként fajúl?

De miért is olyan erős ez?

A *Magyarokhoz* megszólításába rejtett igei rész nyilván eleve megdöbbenő lehet. Az olvasó először azt gondolja, hogy egy egyszerű, bár indultatos közlést olvas: az egykor erős magyarok romlásnak indultak. Puff neki! Szinte fel sem tűnik, hogy nincs névelő a „magyar” előtt. Elsőre ugyanis még jobban zavarja az olvasót, hogy ha ez egy állító kijelentés, akkor mégis mit jelenthet. Hogyan lehet romlásnak indulni? Valami vagy elromlik, vagy nem. A romlásnak indult tejfölt nem enném meg; a romlásnak indult kefirről úgysem tudom, hogy jó-e még; a romlásnak indult paradicsomot még belefőzhetem egy lecsóba. A romlásnak indult magyart ki sem veszem a hűtőszekrényből. Tehát először itt akadunk el. És csak ezután jövünk rá, hogy ez bizony csak egy megszólítás volt, és ezek szerint *a* magyar én magam vagyok. S ha ezt tisztáztam magamban (a romlott, sőt, romlásnak indult tejföl, kefir, paradicsom – hát ez volnék én!), akkor sem nyugodhatok meg, mert itt még nincs vége. Ha egy költő felháborodottan azt kérdezi, hogy „Nem látod?”, akkor voltaképpen azt mondja, hogy látnod kellene, majd’ kiszúrja a szemedet, de te mégsem oda nézel, te mégsem veszel tudomást valamiről. Nem látsz a szemedtől? – szoktuk kérdezni, ha arra akarjuk felhívni valakinek a figyelmét, hogy figyelmetlen volt.

Nem látsz a szemedtől?

Közbevetőleg mondom, hogy Berzsenyinél máskor is előfordul olyan, hogy a versmondattal pragmatikailag hasonlóan vonja be az olvasót. Ez persze hétköznapi dolog. Képzeljünk el egy jelenetet! Két ember találkozik az utcán, s az egyik megkérdezi a másikat, hogy van. Egyszerű udvariassági kérdés, sablonválaszért kiált („kösz, jól”, „vagyogatok-vagyogatok”, „én jól, de veled mi van?”), ám ha a válasz így hangzik: „Jaj, ne is kérdezd!”, akkor biztosak lehetünk benne, hogy beszélgetőpartnerünk el fogja mesélni minden bűjűt-bajját. Ez a tagadásba bújtatott beszédkezdet bizony azt jelenti, hogy nem is kell kérdezni, mert úgyis el fogja mondani. Berzsenyinél is van ilyen. A *Levéltöredék barátnémhoz* például így kezdődik:

Ne kérdezd, barátném! mint töltöm időmet,
S távolléted alatt kedvem miben lelem!
Tudod, elvesztettem édes enyelgőmet,
Tudod, magam vagyok, mert te nem vagy velem.

Azt nem tudjuk, hogy ki ez a „barátné”. Egykori szerető? Egy igaz barát, akivel lelkünk titkait megoszthatjuk? Teljesen mindegy, a beszédhelyzet mind a két esetben ugyanarra a rugóra jár: a beszélő bejelenti, hogy kérdés nélkül is fel fogja tární lelke

Mondatok az irodalomban

titkait. Az egész szakasz egy nagy mellébeszélés, társalgási manír, afféle tautologikus panaszáradat. Aki így beszél, az bizony panaszkodik, s éppen semmitmondása a legnagyobb panasz, mely így szinte vádaskodássá válik – anélkül persze, hogy átlépne a társalgás udvariassági szabályain. Távolléted alatt magam vagyok, mert te nem vagy velem. Hát igen, ha valaki nincs itt, akkor távol van, ha nincs itt, akkor magam vagyok, s ha nincs itt, akkor nincs velem. Kis hangsúlyáthelyezések vannak (hiszen valaki más akár lehetne itt, de persze nincs), a lényeg mégis az, hogy nincs, nincs és nincs itt az, akinek itt kellene lennie.

Berzsenyi-emlékház Niklán (nikla.hu)

Vissza *A Magyarokhoz!*

Itt tartottunk: nem látsz a szemedtől? Végre eljutottunk oda, hogy mit nem láttunk: azt, hogy Árpád vére fajul. No persze az világos mindenki számára, hogy Árpád vére az Árpád leszármazottja, Árpád leszármazottjai pedig a magyarok. (Közbevetőleg: Berzsenyi itt a korabeli, a mainál jóval szűkebb értelemben használja a „magyar” kifejezést. Számára az tekinthető magyarnak, aki közvetlenül Árpádtól vagy legalábbis a honfoglaló magyaroktól származik. Ők pedig nem mások, mint a korabeli nemesség tagjai. Tehát a magyarok csakis kizárólag nemesek – nem városi polgárok és főképpen nem holmiféle parasztok. Ez a megközelítés még általános volt: Kölcsey Ferenc *Hymnus*ában is még ez áll a háttérben.) Tehát – vissza a sorpárunkhoz! – Berzsenyi megszólította a magyart (engem, magyar nemest), majd megrótt, hogy nem veszek észre valamit Árpád vérével (saját magammal) kapcsolatban. De mit nem vettem észre?

Ma már – talán épp Berzsenyi sorainak közismert volta miatt – nem érzékeljük, de innen bizony hiányzik egy igekötő. Ha elfajul valami, akkor elüt, eltávolodik az eredeti fajtól. (Elkorcsosodik – mondhatjuk egy másik rejtett metaforával.) Berzsenyinéél azonban hiányzik az *el* igekötő. Hiányzik ez a kis szócska, amely mozgásba hozta volna az igét. *El* – tehát távolodik. Aki elfajul: távolodik a saját fajtától, nem lesz önmaga. Az *el* igekötőnek sokszor van fokozó jelentésárnyalata: elaljasodik, elhervad, elborzad, elbutul stb. Berzsenyi mégis kihagyta. Miért? Az olcsóbb magyarázat szerint így jött ki az alkaioszi versszak. (Ismét közbevetőleg: a nagy alkaioszi sor trükkös, ugyanis megengedi a lendületesen gyors és a megakadó olvasást is. Az utóbbi esetében az elején gyorsít, két és fél jambussal nyit, majd cezúra, és megfordul a lejtés – daktilus, trocheus, csonka láb sorra fut ki –; de van a sornak egy másik tagolása, amennyiben fel lehet olvasni

végig emelkedő lábakkal, ha a cezúránál nem torpanunk meg, s ekkor három jambust egy rágyorsító anapesztus követ, hogy a végére ismét visszalassítson jambusra. Az alkaioszi sorokat nem véletlenül használják évszázadok óta az érzelmi hullámok kifejezésére: egyszerre lendületes, egyszerre megtört.) Tehát akkor a nagy alkaioszi sor miatt maradt el az igekötő? Aligha. Még én is át tudom írni úgy a sort, hogy működjön: Nem látod, Árpád vére hogy elfajul? (Senkit ne zavarjon meg, hogy ez rosszabbul hangzik – ez most csak azért van, mert már megszoktuk a Berzsenyi-sort. Mindenkit biztosítok – legalábbis közbevetőleg –, hogy jelen dolgozat szerzője is nagy költő lehetett volna.) Ha az olcsó nem jött be, van egy drágább magyarázat is: Berzsenyi szándékosan hagyta el az igekötőt. Erre két érvet fogok mondani: az első az, hogy így a két sor jelentése még gazdagabb lett; a másik az, hogy Berzsenyi szeretett játszani a mozgást jelentő igekötős igékkal.

Előbb nézzünk egy példát az utóbbira. (Közbevetőleg.) A *Levéltöredék barátnémhoz* című költeményből idézek még két sort:

Életem képe ez. – Már elestvélyedtem,
Béborúlt az élet vidám álorcája!

Ez a két sor azután hangzik el, hogy a melankolikus hajlamú lírai én, akit ugyebár senki sem kérdezett, de mégis mondja a magáét, megtorpan önmaga ábrázolásában. Hosszú okfejtéseit, a lendületet megtörő egyszerű mondattal zárja: „Életem képe ez.” Ennek a képnek a kiterítése volt mindaz, amit eddig olvastunk, s ennek a summája, sűrítőmánya a következő másfél sor. A „beborult az álarc” kifejezés ma már kevésbé világos, így magyarázatra szorul: ez egész egyszerűen annyit tesz, hogy leleplezték, lerántották az álarcát. Az élet vidám álarcot hordott, azaz boldognak mutatta magát, valójában azonban nem az, vidámsága álarcát a költő letépte, megmutatván igazi mivoltát. Az őszi kert képe, amit itt most nem idéztünk a versből, az élet igazi arca, a mulatozás zaja csak távolból hallatszik, az igazi, nyers és szomorú valóság itt van énvelem. Igen, de mit jelent ez: „elestvélyedtem”? Berzsenyi megint trükkös. Ezúttal nem elvett egy *el* igekötőt, hanem hozzátett. A magyar nyelvben az esteledésről kétféleképpen lehet szó. Az egyik a személytelen ige. Olyan ige, melynek nincs cselekvő alanya: havazik, tavaszodik, alkonyodik. Nem mondhatom, hogy havazom. (Vagy mondhatom, ha akarom, de akkor vállalnom kell, hogy mindenki furán néz rám.) Nem mondhatom, hogy tavaszodom. Nem mondhatom, hogy alkonyodom. Nem mondhatom, hogy esteledem. Van azonban egy másik, ma már alig használt jelentése az esteledik ige: ’ott ért engem az este valahol’. Ismerjük a népdalt: „Erdő mellett estvélyedtem, / Subám fejem alá tettem”. Ez a jelentés még akár illene is Berzsenyi verséhez: itt ülök a kertben és közben itt ért engem az este. Csakhogy Berzsenyi ezt a két jelentést összevonja és létrehoz egy képtelen harmadik alakot, amikor ezt mondja: elestvedtem. Figyeljük meg, hogy az igekötő mily finoman módosítja a szó jelentését, s hozza létre annak a paradoxonát, amiről végül is az egész vers szól: hogy az esti kert az maga a lírai alany. Életem képe ez, tehát ha a kertben esteledik, és én magam vagyok a kert, akkor én esteledem. Ráadásul *el* – távolodom tőled, barátném, kipanaszkodtam magam, s elmúlok, mint életem képe mutatja. Figyeljük meg, hogy Berzsenyi milyen finoman, egy apró kis nyelvi beavatkozással dinamizálta a statikus képet, időbelivé és személyessé tette a térbelit.

Berzsenyi szándékosan hagyta el az igekötőt.

Mondatok az irodalomban

Vissza A Magyarokhoz!

Az *el* hiánya itt épp ellenkező hatású, mint az előbbi példában: nem felgyorsít, dinamizál, hanem lassít. Ami elfajul, az halad valahova; ami viszont csak fajul, az beláthatatlanul sokáig távolodik önmagától. Megkockáztatom: ez a beláthatatlanság kilátástalanság is lehet. A legtöbbször azt mondjuk, hogy valami elfajult – így befejezett alakjában. Sőt, általában onnan tudjuk, hogy valami elfajult, eltávolodott önmagától, hogy ez már meg is történt vele. Itt azonban a dolog még tart. Erre utal az első sor megszólításának igei része is. A „romlásnak indult” kifejezés ugyanis hangsúlyozza, hogy a romlás csak elindult, de még közel sem ért véget: folyamatban van.

No de, miért jó ez? Miért, hogy ennyire trükkös a romlás folyamatosságának érzékeltetése? A vers nagy dilemmája éppen ez: Berzsenyi azt veti fel, hogy a magyar éppen romlik, a magyar éppen most fajul, s intései ennek megállítására hívnak fel. Dörgedelmes sorai így válnak prófétai megszólalássá. Jeremiás szavai ezek, aki tudja, aki látja, aki mondja, s aki nem tudja megállítani. A versben végig lebegtetve van annak a lehetősége, hogy esetleg a nemzet meghallja a költő-próféta szavát, hogy odafigyel az intésre, hogy észreveszi a pusztulást, az elaljasodást (hát nem látod?), s ott van annak a lehetősége (s ez lesz a nagyszabású gondolatmenet kifutása is), hogy a történelem rendje az, hogy „Minden így jár az ég alatt”, s miként a korábbi nagy birodalmak, így Magyarország is el fog tűnni a föld színéről. A vers nagyszerűsége annak a nyelvi helyzetnek a finom

Dörgedelmes sorai így válnak prófétai megszólalássá.

érezékeltetésében áll, hogy ez a kérdés még nem dőlt el: a változásra felhívás ódai páto-sza („Nem látod a bosszús egeknek / Ostorait nyomorúlt hazádon?”) feszül a biztos pusztulás végzetének („Mi a magyar most?

– Rút sybarita váz”). A magyar költészet közösségi hagyománya (hívhatjuk bárdköltészetnek) Berzsenyitől kezdődően nem egyszerűen leírt egy állapotot vagy felszólított a cselekvésre, hanem a versben a nemzet sorsára vonatkozó kérdéseket úgy tette fel, hogy az olvasó zavarba jött a lehetséges válaszok antagonistikus ellentmondásától. E hagyomány legjobb darabjai épp attól nagyszerűek, hogy az olvasó fennakad rajtuk. Közvetlenül nézzünk egy másik példát! A *Hymnus*ban azt olvassuk, hogy „lettél magzatod miatt / magzatod hamvvedre”. Ezt a klasszikus retorika egyszerűen *abusiónak* tartaná (magyarul ez kevésbé hangzik szépen: képzavar). Merthogy a kép legalábbis túlzás (*hiperbola*): te egy olyan urna vagy, amelybe a saját gyermekeidet tették, s mindez valamiféle büntetés valami olyanért, amit majd a gyermekeid követnek el. Nem hangzik jól. Ha leegyszerűsítjük, akkor végül is annyit mond, hogy bűnösök vagyunk és leszünk, s mindenki meg fog halni. Kölcsey is azért mondja ilyen bonyolultan, s egyensúlyozva annak a határán, hogy a költői kép darabokra hullik, hogy érzékeltesse szenvedélyét, indulatait egyfelől, s hogy fenntartsa annak a bizonytalanságát, hogy a jövőbeni tettek bűnei miatti bűnbánat teológiailag teljesen nonszensz kérését vajon komolyan lehet-e venni.

Vissza A Magyarokhoz! Még egyszer, utoljára.

Miért jó, hogy ennyire bonyolultan hangzik Berzsenyi megszólítása? A bonyolítás mindig arra jó, hogy az olvasó fennakadjon, hogy az olvasó kénytelen legyen odafigyelni. Vannak költők a 19. században, akik szeretik az ilyesfajta megakasztást, szeretik a hatást, ahogy az olvasó felkapja a fejét: mi van? Berzsenyi ilyen, Kölcsey ilyen, Vörösmarty ilyen, Arany ilyen – Petőfi nem ilyen. Petőfi költészete az ellenbeszéde ennek, s az ő költészetének nagyszerűségét épp az adja, hogy a versmondata szándékoltan hétköznapi. Petőfi

azért tudta hitelesen adni a népi figurát, mert szemben a megakasztó költői pátosszal, ő bizony a hétköznapi ember egyszerű nyelvén szólalt meg. Az már más kérdés, hogy ez csak látszólagos egyszerűség. „Befordultam a konyhára, / rágyújtottam a pipára.” Nincs benne semmi inverzió, nincs benne nyelvi játék, hétköznapi nyelven szól a mondat. Aztán persze jön a meglepetés: ebből csak annyi volt igaz, hogy befordult a konyhára, amúgy a pipája már javában égett, s nem is ment ő avégett. A meglepetés nem a nyelvi játékban, a mondat meglepő, megakasztó szerkesztettségében, még csak nem is a pragmatikai átértelmezésben van, hanem abban, hogy a beszélő első két sorából az egyik rögtön hazugságnak bizonyul. A bonyolítás nem itt van, hanem abban, hogy a pipában égő tűz hamarosan a szép lány által rakott tűz lesz (a konyhában nyilván főznek), majd a lány szemének sugara, amitől végül kigyullad a szerelem tüze a beszélő szívében, s abban a pillanatban elaszik a pipája. Mi történt tehát? Az ürügy, amivel bement a konyhába, természetesen hamis volt, de mivel a pipa a végén tényleg kialszik, metaforikusan mégis jogossá válik. Hogy is mondjam: a szerelmi metaforák beleavatkoztak a beszélő életébe, s igazolták cselekedeteit. Petőfi tehát tud bonyolult lenni, de nem a mondatok szintjén. A mondatok szintjén az ő nagy tette az volt, hogy a költészetet virtuóz egyszerűséggel művelte.

A magyar irodalomnak tehát két nyelvi hagyománya alakult ki a 19. században: egy bonyolító és (ennek ellenbeszédéként) egy látszólag egyszerűsítő. A költészet hagyományosan nem hétköznapi beszéd (ritmusa van, képes beszéddel él stb.), s ebből következik is, hogy a hétköznapi nyelv megakasztja, zavarba hozza az olvasót. Berzsenyi nyelvi ereje abban állt, hogy az olvasás nehezítése nála összhangban volt a tartalommal. A nehezen és a többféleképpen érthető nyelvi kijelentések mögött retorikailag nyitott kérdések álltak. Súlyos, megdöbbentő kérdések. Petőfi volt, aki ezen csavart egyet, s megmutatta, hogy a mindennapi beszéd közvetlensége is lehet bonyolult. Súlyos és megdöbbentő.

Korzenszky Richard Kazinczy-versenyen elhangzott beszédéből

Manapság, amikor tele van a világ értéktelen silánysággal, ma, amikor nem érték az emberi élet, amikor csak a fogyasztás, a hasznosság számít sokak szemében, különösen is érzékenynek és elkötelezettnek kell lennünk. Legyen bátorságunk elutasítani mindazt, ami hazug, ami rossz, ami rút. Ma, amikor büntetlenül lehet gyalázni, megalázni hazug vádakkal a másik embert, ma, amikor felelőtlenül lehet hamis ígéretekkel közhangulatot kelteni, ma, amikor az otromba nyelvi durvaságot még az ország házából sem lehet távol tartani, különösen is fontos, hogy felnőjön egy olyan nemzedék, amely számára létezik az igaz, a jó és a szép. Egy indulatoktól túlfűtött, egymással szót érteni nem tudó, eldurvult társadalomban kimondhatatlanul fontos a vox humana, az emberi hang, az emberi szó, amely mögött ott van az igazi fedezet: az igazság, a jóság és a szépség. / Babits Mihály mondja az Üzenet és vallomás című írásában: „[...] Legmélyemben mindig elégedetlen és forradalmár voltam, kora gyermekségemtől fogva lázított a csunyaság, ostobaság és igazságtalanság, melyet magam körül láttam, s igazában legnyugodtabb szavam is tiltakozás és forradalom volt: rímeim harmóniája tiltakozás a világ harmóniátlansága ellen, s még konzervatívizmusom is dac és lázadás! értse aki érti. Elégedetlen mindig és mindenkori környezetemmel szemben; elégedetlen és telhetetlen; aki új világot akartam alkotni örökké, mert a jelenvaló nem volt jó nekem!” / Pál apostol figyelmeztetését minden nap meg kellene szívlelnünk: „Ne engedd, hogy legyőzzön a rossz, inkább te győzd le a rosszat jóval.” (Filippiekhez 2,21) / Nem tagadhatjuk: sokan vannak ma Európában, akik reményüket veszítették. Nem látnak kiutat az összekuszálódott világban. Örült pusztításnak, elképzelhetetlen öldöklésnek lettünk váratlanul tanúi, kortársai. Hogyan tovább? Van-e kiút ebből a labirintusból? / Nekünk magunknak kell válaszolnunk. Tetteinkkel: „Jót s jól...” És amit teszünk, amit mondunk, legyen igaz, jó és szép. / Hamvas Béla A világválság című írásának bevezetőjében olvasom Paul Valéry francia költő szavait: „A világ helyzete sohasem reménytelen, mert sohasem azokon múlik, akik nem hisznek az életben, hanem azokon, akik hisznek benne.” / Ezért a jövőért vágynak most itt. Mert hiszünk benne. (Korzenszky Richard)